

”במה שיצרו תוקפו ביותר”

קבלה עצמית ותיקון – עיון מחודש במשנת התשובה של ר' צדוק

לע”נ אבי מורי יוסף יצחק בן יהודה אריה לייב הכ”מ,
שלימדנו מהם חיי תיקון ומהי פרידה מתוך קבלה.
נלב”ע י”ז באב תשע”ח

פתיחה

ההולך בנתיבי התשובה עומד לא אחת בפני השאלה: היכן לתקן את מעשיו ולעבוד על תיקון חלקי אישיותו, והיכן 'להשלים עם המציאות' ולקבל את אישיותו כפי שהיא? לשון אחרת: האם לרגל מעידות חוזרות ונשנות ראוי לו לאדם להחליט כי 'כזה הוא' או שמא את הכול יש לתקן ולעולם יש לעסוק בשינוי? מאמר זה מבקש לבחון שאלה זו לאור משנת התשובה של ר' צדוק.¹ עיון במשנה זו – על מכלול מגמותיה – מלמד ששני הקצוות שצוינו לעיל, התיקון והקבלה, הם שלבים הכרחיים במסע התשובה, וכי מתקיים ביניהן קשר של קיימא וזיקה של השלמה.

משנתו הכוללת של ר' צדוק היא משנה רוחנית יוצאת דופן בנוף ההגות החסידית. במאמר 'שני כוהנים גדולים' העוסק בזיקה בין משנת ר' צדוק ומשנת הרב זצ”ל,² מצטט הרב הדרי אמירה תמציתית של הרב זצ”ל ביחס להגותו של ר' צדוק, שבמסגרתה מתאר הרב זצ”ל את משנת ר' צדוק כמשנה "רדיקלית וחרिפה" וכלשונו: "אנחנו אמנם נפגשים, אבל הוא (ר' צדוק) מתבטא בצורה ראדיקלית חריפה מדי".³

1. במובנים רבים מאמר זה הוא המשכו של מאמרי 'להיות מנוצח בידי ה': תביעות רדיקליות ותנועות של ריכוך מבית מדרשם של מי השילוח ותלמידיו, אסיף ה (תשע”ז), עמודים 563–591. משנת התשובה של ר' צדוק, תלמידו של מי השילוח, מייצגת תנועה נוספת של ריכוך הדרישה הטוטאלית של חיים מתוך מודעות ש'הכל בידי שמים'.
2. בהקשר זה יש לציין כי גם מועדי פטירתם חלים בסמוך: ר' צדוק נפטר בט' באלול תר”ס, והרב זצ”ל בג' אלול תרצ”ה.
3. 'שני כוהנים גדולים', בתוך: הרב גרשון קיציס (עורך), מאת לצדיק, ירושלים תש”ס, עמ' 88. בהערה שם צוין בשם הרצ”ה שאמירה זו נאמרה על ידי הרב כאשר קיבל לידיו את אחד מעותקי הספר פרי צדיק עם הקדשה מהמו”ל שהיה בנו-חורגו של ר' צדוק.

מאמרו של הרב הדרי פורס את הדמיון והזיקה בין שני הכוהנים הגדולים סביב כמה תחומים וביניהם גם משנת התשובה.⁴ השוואת דרכי התשובה של הכוהנים הגדולים דורשת עיון רב שאין כאן מקומו. בנספח למאמר זה ערכתי השוואה קצרה כזו הממוקדת בעיקר ביחס לפסקה המרכזית של ר' צדוק בעניין זה. מאמרי עוסק במשנת התשובה של ר' צדוק. משנה זו כוללת, כאמור בדברי הרב זצ"ל, היבטים רדיקלים וחריפים; היא נחקרה ונלמדה רבות והפסקאות החריפות שבה הובלטו ולובנו.⁵ עיון מחודש במשנה זו חושף סתירה מהותית, שככל שידי מגעת לא עסקו בה; ומכאן באתי להניח בפני עובדי ה' הצעה והזמנה לבירור רעיוני ומעשי.

כך כתב ר' צדוק באחת הפסקאות הידועות בעניין זה (צדקת הצדיק, פסקה מ):

עיקר התשובה הוא עד שיאיר ה' עיניו שיהיו זדונות כזכויות, רצה לומר שיכיר ויבין שכל מה שחטא היה גם כן ברצון השם יתברך... ומאחר שהשם יתברך רצה כן הרי הכל זכויות.

הטענה בדבר הזהות בין הרצון האלוהי ובין מעשי האדם כולם – גם אלה השליליים – נשענת בין השאר על תורת רבו של ר' צדוק, ר' מרדכי יוסף מאיזביצה, בעל מי השילוח.⁶ יישומה של דרך זו בעבודת התשובה מוביל לאופני התמודדות חריגים ביחס לעבירות וחטאים, משום שלפיה מעשה התשובה הוא עצם ההכרה בזהות שבין המעשים השליליים ובין רצון ה'. במאמר זה אני מבקש להניח את הדברים שצוטטו לעיל (ודומיהם) בהקשר רחב יותר, הכולל פסקאות נוספות מכתבי ר' צדוק שבהן מתוארת מגמה תשובה

4. בחודש אייר תשע"ח עסקתי בסוגיה זו וטלפנתי לרב הדרי כדי לדון עמו בדברים. אחת השאלות שהטרידה אותי היא העובדה שהרב הדרי טען שישנו דמיון בין הרב ור' צדוק, ואילו הרב זצ"ל עצמו כתב שישנו הבדל ביניהם. הרב הדרי סיכם איתי שאבוא לדון עמו לאחר יום העצמאות. הסתלקותו הפתאומית הותירה חלל.

5. להלן רשימה ראשונית המתייחסת למאמרים העוסקים בתשובה במשנת ר' צדוק (לא ציינתי כאן מאמרים העוסקים בשאלת הידיעה והבחירה במשנתו): ע' ליוור, יסודות פרדוכסליים בכתבי ר' צדוק הכהן מלובלין, עבודת מוסמך תשנ"ג, עמודים 212–256; מו"ר הרב שג"ר, 'תשובה כקבלה עצמית' בתוך: הרב גרשון קיציס (עורך), מאת לצדיק, ירושלים תש"ס, עמ' 193–210; מו"ר הרב שג"ר, שובי נפשי חסד או חירות – קובץ פרקי תשובה, אפרת תשס"ג, עמ' 125–150; ש' ברט, 'על התשובה בגישת ר' צדוק', עלון שבות, 170 (תשס"ט); א' אברמוביץ, 'וירא ה' כי שנואה לאה – ויפתח את רחמה – ר' צדוק על כישלון והתחדשות', קונטרס, לז' (תשע"ז), עמ' 83–96.

6. ההבדל בין תורת ר' צדוק לתורת רבו בעל מי השילוח יוצע להלן בפרק השלישי.

אחרת, ואף הפוכה. במבחר פסקאות אלו – רדיקליות מטעמים אחרים – בולטת הדרישה לשינוי ותיקון של חלקי אישיות שליליים, אין מתוארת בהן מגמת ההשלמה והקבלה, ותחתיה מופיעה הדרישה לעבודה ותיקון. צמד המגמות הללו שונה מאוד, אך להבנתי, הן משלימות זו את זו ולאורן יש ללמוד את משנת התשובה של ר' צדוק. כפי שיוצע בהרחבה להלן, הבנה האוחזת במכלול מגמות התשובה מלמדת שמעשה התשובה הוא תהליך רב-שלבי: ראשיתו – קבלה והשלמה; והמשכו – תיקון וזיכוך.

בשני הפרקים הבאים אציג כל מגמה בנפרד, עד כדי יצירת סתירה חזיתית בין השתיים: בפרק א אציג את המגמה הראשונה שאותה אכנה 'תשובת הדעת'; ובפרק ב אציג את המגמה השנייה שאותה אכנה 'תיקון הלב' ואעמת בין השתיים עד כדי יצירת מצג-שווא של סתירה. בפרק ג אציע פתרון לסתירה, באמצעות גשר מחבר. כפי שיתבאר, שילוב שתי המגמות מבוסס על תפיסה עמוקה בדבר מהותן של ההשגחה האלוהית והנוכחות אלוהית; תפיסה המאפיינת את הגותם של בעל מי השילוח ובית מדרשו ור' צדוק תלמידו.

א. תשובת הדעת – הכול הוא רצון ה'

התשובה הראשונה היא תשובת הדעת ועיקרה נסוב על הצד ההכרתי שבאדם. ר' צדוק עוסק בה בכמה מקומות ובאופנים שונים;⁷ ולצורך הדיון כאן אפתח בפסקה שחלקה צוטט לעיל (במבוא) והיא מלמדת על דרך תשובה ייחודית ורדיקלית. לשם הבנתה המלאה אחלק אותה לשלוש פסקאות-משנה שבכל אחת מהן מודגש עניין אחר:

עיקר התשובה הוא עד שיאיר ה' עיניו שיהיו זדונות כזכויות, רצה לומר שיכיר ויבין שכל מה שחטא היה גם כן ברצון השם יתברך, כמו שאמרו ז"ל (ברכות ל"א סוף ע"ב) שלושה פסוקים וכו' ואתה הסבות את לבם (מלכים - א י"ח ל"ז) ואשר הרעותי וגו' (מיכה ד' ר').

וכטעם ידיעה ובחירה שביאר האריז"ל בסוף ספר ארבע מאות שקל כסף, ששניהם אמת כל אחד במקום בפני עצמו במקום הבחירה שם אין מקום לידיעה, ובמקום הידיעה שם באמת אין מקום לבחירה, וכשמשיג לאור זה העצום אז שבו כל זדונותיו בלתי יוצאים מעומק ידיעת השם יתברך והוא ודעתו ורצונו הכל אחד.

7. צדקת הצדיק, פסקה מ, עמ' 14; שם, פסקה ק, עמ' 39; שם, פסקה רמב, עמ' 157; קומץ המנחה, ב, עמ' 325; שיחת מלאכי השרת, פב, עמ' 174; תקנת השבין אותה עמ' 22-33; דובר צדק, עירובין ט, עמוד 12; לקוטי אמרים ספר יהושע, י, עמ' 29. כל ההפניות במאמר זה מבוססות על ספריו של ר' צדוק שבהוצאת הר ברכה.

ומאחר שהשם יתברך רצה כן הרי הכל זכויות וזוכה לכפרה גמורה שביום הכפורים שזה סוד השעיר לעזאזל שאילו עשוהו האדם עצמו היה עובד עבודה זרה גמור והוא לא יהיה, שהוא יסוד כל המצוות לא תעשה, וכל העבירות וההסרות מרצון השם יתברך. רק שהשעיר הוא על ידי רצון השם יתברך שהוא מצווה לשלחו לו נעשה עוד מצוה ולא עבירה. וכך פירשוהו חז"ל (פרקי דרבי אליעזר פרק מ"ז) ועיין ברמב"ן פרשת אחרי שאנו נותנים חלק לעזאזל שהוא הרע מצד מה שהשם יתברך צוה לתת לו ונמצא העבירה מצוה.

פסקה זו מורכבת כאמור משלושה רעיונות המשלימים זה את זה: הרעיון הראשון הוא הגדרת התשובה ובו אעסוק בשורות הבאות. הרעיון השני הוא מיקום הדרכת התשובה המיוחדת בהקשר הגותי רחב יותר – המתח בין ידיעת ה' וחופש הבחירה, ועל אודותיו ארחיב בחלקו השלישי של המאמר. הרעיון השלישי הוא משמעותה של הכפרה לאור הגדרת התשובה שהוצגה בתחילת הפסקה. הטיעון הראשון מגדיר את מעשה התשובה. במקומות אחרים מלמד ר' צדוק שתשובת הדעת היא ה'תשובה מאהבה'⁸ בניגוד ל'תשובה מיראה' שמדרגתה נמוכה יותר. תשובה מיראה – כפי שהיא מוכרת לנו – מדריכה את האדם להתנתק ממעשים שליליים שעשה בעבר ולפנות לדרך חדשה; ובמובן זה היא יוצרת ריחוק וניכור מחלקי האישיות שנכחו בזמן החטא. תנועת הנפש המלווה תשובה מיראה מניחה כי האדם שחטא הוא יצור פגום ופסול ונדרש להחליף אותו כביכול וליצור תחתיו אדם אחר.

דוגמה אופיינית לדרך זו מצויה בהדרכת התשובה של הרמב"ם (הלכות תשובה ב', ד):

מדרכי התשובה להיות השב צועק תמיד לפני השם בבכי ובתחנונים ועושה צדקה כפי כחו ומתרחק הרבה מן הדבר שחטא בו ומשנה שמו כלומר אני אחר ואיני אותו האיש שעשה אותן המעשים ומשנה מעשיו כולן לטובה ולדרך ישרה וגולה ממקומו.

והנה, לעומת מגמה זו קובע ר' צדוק שמעשה התשובה העיקרי של האדם הוא הכרה פנימית, ולא מתוך חולשה, שאותם מעשים שליליים שעשה בעבר הם רצון ה'.

אחדד את הדברים באמצעות מיקוד אנטומי-נפשי, כלומר באמצעות תיאור ה'אזור' בנפש שבו מתרחשת התשובה. בעוד אצל הרמב"ם מצוות התשובה מתרחשת בליבו של האדם ואחר כך בגופו ובמעשיו, אצל ר' צדוק עיקרה של התשובה מתרחש בהכרה של האדם: "יאיר ה' את עיניו... שיכיר שכל מה שחטא היה ג"כ ברצון ה'". אם כן, מעשה התשובה – לפי ר' צדוק – איננו שינוי התנהגותי

או חרטה בלב; הוא ממוקד בהכרתו של האדם ותובע ממנו דעת א-לוהים חדשה. נוסף על כך, בתפיסת התשובה של ר' צדוק, האדם אינו עוסק רק בו עצמו ובמה שעשה אלא מתרומם להכרה הא-לוהית המתייחסת אל מעשיו; הוא מתבונן על עצמו ועל מעשיו מבחוץ, כביכול, ומוצא בכך את הנהגת ה'.

התשובה ההכרתית איננה דורשת אפוא מהאדם להתנתק ממעשיו ומזהותו בעת התשובה; תחת זאת נתבע ממנו להכיר בכך שמעשיו הם ביטוי לרצון ה'. החרטה ועזיבת החטא – מן המרכיבים היסודיים בתורת התשובה של הרמב"ם – מפנים כאן את מקומם לקבלה והשלמה. תנועה זו מתאפשרת, כאמור, באמצעות שינוי נקודת התצפית ההכרתית של האדם: ההכרה שהכול הוא מעשי ה' מאפשרת לאדם ל'קבל' גם את מעשיו השליליים ככאלו.

במקומות מספר עושה ר' צדוק שימוש דרשני בפסוק "אם יהיה חטאיכם כשנים, כשלג ילבינו" (ישעיהו א', יח), ולומד ממנו כי חטאיו של האדם – כמו מניין שנותיו – מסודרים מששת ימי בראשית.⁹ מנקודת המבט הא-לוהית כל מעשיו של האדם, ובכללם חטאיו, סדורים ומכוונים; ותפקידו של האדם הוא להתרומם אל עבר מבט א-לוהי זה הצופה אחרית מראשית.

מו"ר הרב שג"ר, שעסק בהרחבה במשנת התשובה של ר' צדוק, כינה דרך זו בשם 'תשובה כקבלה עצמית', וכלשונו (שובי נפשי, עמ' 127): "התשובה הינה קבלת עצמך גם כחוטא מתוך הארה שלא אני עשיתי את עצמי אלא ה' יתברך". שינוי כיוון זה מתבטא גם בנוסח השאלה שעימה מתמודד השב, וכניסוחו המחודד של הרב שג"ר (שם, עמ' 195): "שאלתו של השב בתשובה לא תהיה כדברי הרמב"ם 'האם אני יכול לשנות את אורח חיי?' אלא 'האם יכול אני לקבל את עצמי?'".

בתשובת הדעת משתנה גם הליך הכפרה כביכול: הזיהוי של מעשי האדם כרצון ה', כאשר הוא נעשה בכנות, מכונן את כפרתו של האדם. באמצעות פוקע מהאדם המעמד של הסובייקט שחטא והוא הופך לאובייקט שנפעל בידי רצון ה'. אכן, תנועת תשובה זו אינה קלה ופשוטה – לא רק בשל הדרישה הרוחנית הגבוהה של הכרה בנוכחות הא-לוהית השורה בכול, אלא בעיקר משום שהיא תובעת השלמה של האדם עם קיומו הנוכחי – כפי שהוא, כאן ועכשיו.

בשולי הדברים יש להדגיש מרכיב חשוב בהדרת תשובה זו. ברובן של הפסקאות העוסקות בתשובת הדעת מופיעה הדרכה זו כתנועה רטרוספקטיבית וכחלק מהתבוננות האדם על עברו.¹⁰

9. לקוטי אמרים, עמ' 188; תקנת השבין, עמ' 18.

10. ראו לעיל הערה 6.

הגבלתה של הדרכה זו ביחס לעבר בלבד מובנת מבחינה מוסרית ורוחנית. השלמתו של האדם עם מעשיו השליליים וממדי החטא שבאישיותו, כבר בהווה, באופן המנחה את התנהגותו של האדם, מסוכנת עד למאוד; היא יוצרת אנרכיה וחורבן ומנוגדת לדרכה של תורה האוחזת בטוב ובקדושה ומניחה לעיקר ראשי את הבחירה החופשית. ואכן במקום אחד מציין ר' צדוק באופן מפורש שלא ניתן להתייחס להכרה זו כהוראה להבא או לפני מעשה, וכלשונו: "אבל האדם אינו יכול להעיד על עצמו בזה".¹¹

ב. תיקון הלב – כלי מוכן לטוב

לעומת 'תשובת הדעת' שתוארה בפרק א, מצויה בתורתו של ר' צדוק מגמה אחרת שאותה נכנה 'תיקון הלב'. במספר רב של פסקאות (רובן מן הספר צדקת הצדיק) מופיעה הדרכה תשובה אחרת – רדיקלית אף היא אך מכיוון שונה.¹² על פי מגמה זו, השב אינו 'מקבל' את עצמו כפי שהוא, אלא נתבע להעלות את חלקי אישיותו השליליים ולתקנם, ולהתמקד במיוחד באזורים ה'קשים' במיוחד. על מנת להבהיר את הדברים אציג את הנסיבות המשוערות שבהן עוסקת הדרכת 'תיקון הלב' בהשוואה ל'תשובת הדעת'. להשערתי, הנסיבות שבהן עוסקות הפסקאות שהובאו בפרק א הן מעשיו של אדם שחטא ומעוניין לשוב בתשובה. מדובר באדם שחטא ידוע לו והוא מוזמן לעבודה. ניתן למקם פסקאות אלו במרחב של 'הלכות תשובה'. לעומת זאת, הנסיבות שבהן עוסקות הפסקאות שיובאו עתה עוסקות באדם שמחפש את דרכו בעבודת ה'. הוא מחפש כנות, חיוניות דתית ונתיב עבודה ראוי. המרחב הוא של הלכות 'עבודת ה' (במקביל לספר אהבה של הרמב"ם). ר' צדוק מפתיע את מבקש ה' זה, ומורה לו לחפש דווקא במקומות שבהם נכשל ונפל. במקומות אלה עצמם, בעומק שורשם, מצויה התקווה הגדולה של אותו אדם. האדם המבקש מוזמן אפוא לעבוד מתוך הכרה

11. צדקת הצדיק מג. במקומות ספורים הוא מציע הדרכה זו כהוראה לכתחילה ולפני מעשה. כך הוא כותב למשל בתקנת השבין אות ה (מהדורת הר ברכה, עמ' 22): "ומצד האהבה יוכל להכניס עצמו לענין כזה על דרך עבירה לשמה דיעל". על הבחנה זו ראו במחקרה של ע' ליוור, יסודות פרדוכסליים בכתבי ר' צדוק הכהן מלובלין, עבודת מוסמך תשנ"ג, עמ' 222 ואילך. בחלקו השלישי של מאמר זה אדון בתשתית ההגותית למשנת התשובה של ר' צדוק. תשתית זו מתיישבת באופן פשוט יותר עם ההדרכה הרטרופקטיבית ואולם ניתן לקבלה גם כהוראה לכתחילה עובר למעשה.

12. צדקת הצדיק מט; ע; עו; קפא.

בכישלון החטא שבתוכו ימצא את אשר ביקש. לשון אחרת: ההקשר הראשוני של פסקאות אלו הוא של בקשת קרבת ה', המובילה אל דרך תשובה מיוחדת. נעיין באחת מן הבולטות שבפסקאות הרבות העוסקות בדרך תשובה זו (צדקת הצדיק מט):

כל אחד ידע שבמה שיצרו תוקפו ביותר הוא כלי מוכן לאותם דברים ביותר להיות נקיים וזכים אצלו. ובדברים שהרבה לפשוע בהם ידע שהוא כלי מוכן להיות דייקא באותו דבר נקי ובר לבב ולכן אמרו (ויקרא רבה כ"א ה') שבאבר שבו חטא בו יעשה מצוות ואין זה רק תיקון לעבירה הקודמת מדה כנגד מדה, אבל הוא גם תיקון נפשו בפרט כי כל אחד נברא לתיקון איזה דבר פרטי אשר בו נתיחדה נפשו בפרט ואין לה חבר [כמו שלא נמצא פרצופים שוים ופרצוף פנים רומז על צלם אלהים דנפש] כנודע מאמר הקדמונים על מאמר חז"ל (שבת קי"ח ב) אבוך במאי זהיר טפי: ועל כזה אמרו (גיטין מ"ג א) אין אדם עומד על דברי תורה אלא אם כן נכשל, שעל ידי המכשלה הוא מבין שלכך נוצר לתקן אותו דבר. הלא תראה אחז חתם התורה כמו שאמרו בחלק (סנהדרין ק"ג ב) ובמדרש (בראשית רבה מ"ב ג') שמנע תינוקות של בית רבן אמר אם אין גדיים וכו' לפי שהוא היה כלי מוכן להוליד חזקיה שהיה מרביץ תורה ביותר כדאיתא סוף פרק קמא דבבא קמא (י"ז א) ופרק ב' דסנהדרין (כ' א) ועד שלא נמצא עם הארץ בימיו כדאיתא בחלק (שם צ"ד ב) עיין שם ממש ההיפוך.

אזור הצמיחה של האדם מצוי דווקא במקומות שבהם הוא נכשל. מקומות אלו, מלמד ר' צדוק, הם מצד האמת אזורי החזקה של האדם. ר' צדוק מדגיש שהתנועה הנפשית שאותה הוא מציע איננה בריחה למסלול אחר נוכח פגמיו של האדם. בגאונותו, מפרש ר' צדוק מקורות מוכרים רבים ברוח המגמה שהציב. למשל, את מאמר חז"ל הידוע "אין אדם עומד על דברי תורה אלא א"כ נכשל בהם" (גיטין מג, א), מסביר ר' צדוק כמדריך למציאת הנקודה שבה ראוי לו לאדם לעמוד על דברי התורה;¹³ לדידו, אין הכוונה שמעתה ואילך ייזהר האדם ויימנע מאותם מעשים, אלא שהכישלון מורה לאדם היכן עליו להתמקד בעבודתו. הוא הדין לגבי מאמר חז"ל "באבר שחטא בו יעשה מצוות" (ויקרא רבה כ"א, ה). לדעת ר' צדוק, כוונת מאמר זה אינה רק בגדר תשובת המשקל, אלא שהאיבר עצמו שבו נעשתה העבירה הוא המקום שבו מזומנת לאדם האפשרות לעשות מצוות. במקום אחר הוא מדגיש זאת באופן חד וכותב (צדקת הצדיק ע): "באותו דבר שבו

החיסרון של אדם, באותו דבר ועל ידו עצמו הוא מעלתו, כעניין שאמרו ז"ל (סנהדרין ע, א) על (בראשית ג', ז) ויתפרו עלה תאנה בדבר שקלקלו בו ניתקנו". בהדרכה זו של ר' צדוק יש מן המפתיע, שכן האינסטינקט היהודי הפשוט מסתייג מאזורים אלו בדרכים שונות: בדרך של מלחמה ושינוי או על ידי הדחקה ושכחה. לעומת כל זאת, ר' צדוק מזמין את האדם להתבונן פנימה באזורי הכישלון ולחלץ מהם מצפן להתקדמות.

ר' צדוק מרחיב הדרכה זו גם לממד הזמן ומלמד כי בעת הכישלון עצמו טמונים זרעי הגאולה והתקווה. לדידו דווקא הזמנים הקשים לאדם הם האזור שבו הוא מוזמן לתיקון ועלייה; ועל דרך זו מפרש ר' צדוק את מאמר חז"ל הידוע (ירושלמי ברכות ב', ד): "בעת החורבן נולד המשיח"¹⁴. לאור פרשנותו של ר' צדוק מקבל מאמר זה מובן חדש. אין הכוונה שמעתה ואילך ישתנה המצב ויש מקום לדרך חדשה, אלא שבחורבן עצמו מאיר באופן מסוים אורו של משיח (צדקת הצדיק עו): "בעת כישלון האדם ידע שבאותו עת הוא הכנה לאותו דבר לטוב".

תיקון וזיכון

המגמה המשותפת לכלל פסקאות אלו ברורה. ר' צדוק אינו מותיר את האדם במצב של קבלה עצמית והשלמה עם מצבו השלילי, אלא מורה לו לתקן ולעבוד. כישלונותיו של האדם הם חומר הגלם שעמו אמור האדם לעבוד ולהתפתח. כך מתואר למשל בפסקאות הבאות (שם עו; שם מט):

בעת כשלון האדם ידע שבאותו עת הוא הכנה לאותו דבר לטוב ואם יזכה באותה שעה יוכל לעלות למדרגה גדולה מאד כפי גודל החטא שהיצר מסיתו כך הוא גודל הטובה שיוכל לקלוט אז אם יהפוך תשוקה זו וחמדה זו לטוב ומאותו ענין ממש הוא הטובה היפך הרעה.

ועל כזה אמרו (גיטין מ"ג א) אין אדם עומד על דברי תורה אלא אם כן נכשל, שעל ידי המכשלה הוא מבין שלכך נוצר לתקן אותו דבר.

ההכרה הרוחנית המלווה את האדם בעבודתו מסמנת את הזדונויות לעומת הזכויות ללא כל שינוי מהנורמה המקובלת: הטוב הוא טוב, ואת הרע יש לתקן. אין בדברים אלו נימה של השלמה או שינוי ערכים.

החידוש העיקרי בדברי ר' צדוק, כאמור, הוא בהפניית האנרגיה הטהורה של בקשת ה' אל אזורי החטא והכישלון. מרגע שזיהה האדם אזורים אלו הוא נדרש לתיקון ושינוי. האדם המזהה את תאוותיו וכישלוניו ידע שזהו אוצר שעמו יש

14. ירושלמי, ברכות, פרק ב, הלכה ד.

לעבוד ובו יש למצוא את מבוקשו. אופן התשובה מעתה ואילך הוא זה המקובל מדורות וכולל שינוי, זיכוך והתעלות. בכך שונה עבודה זו באופן מהותי מזו האמורה בפרק א. האדם אינו נדרש להתרומם להכרה א-לוהית שונה, אלא מתבקש לזהות בכישלון עצמו איכויות שונות שאותן יוכל לקלוט ולעבד.

בכך עומדים אנו בפני סתירה בין שתי מגמות שונות של עבודת התשובה. הראשונה שצוינה בפרק א שממוקדת בדעת, וחותרת להתרומם אל ההכרה הא-לוהית. זו מאפשרת לאדם לקבל את מעשיו כרצון ה' ללא כל שינוי מעשי. לעומת מגמה זו, מצאנו בפרק ב את הדרישה המיוחדת מהאדם לאתר את מקומות הכישלון שלו, ובהם לפעול לשינוי ותיקון.

סתירה זו ניתנת להיפתר בדרכים שונות. ניתן היה להבחין בין תשובה מאהבה ותשובה מיראה או תשובה עילאה ותשובה תתאה. עפ"י חלוקה זו, תשובת הדעת שבפרק א היא התשובה הגבוהה ואילו תיקון הלב שבפרק ב שייך לתשובה מיראה; כלומר לפנינו דרכי תשובה שונות ונפרדות. הצעה זו, מפתה ככל שתהיה, לא נאמרה או נרמזה, ככל שידי משגת, בדבריו של ר' צדוק עצמו ועל כן אפנה לדרך אחרת.

בדברים הבאים אבקש להראות שבמשנת התשובה של ר' צדוק ישנו רצף פנימי בין שתי מגמות התשובה דלעיל. רצף הגיוני זה יוצר תהליך תשובה רב-שלבי. מגמת התשובה אינה רק התרוממות אל הכרה מסוימת ואינה רק תיקון פנימי. מסע התשובה פותח בזיהוי אזורי הכישלון והחטא, ממשיך בתשובת הדעת ובסופו תיקון הלב. לא שתי תשובות שונות מונחות לפנינו זו לצד זו אלא תהליך. התנועה והתהליך שעושה האדם לאור הדרכתו של ר' צדוק, מובילה את האדם פנימה אל עומק נפשו, לגילוי הטוב הא-לוהי הטמון בו בכל העת.

ג. התשובה כתהליך רב-שלבי – נסתר ונגלה

קריאת כיוון כללית

הבסיס לפתרון הסתירה בין המגמות השונות במשנת התשובה של ר' צדוק נעוץ במיקומה הנפשי השונה של כל מגמה: ההכרה והקבלה שזהו רצון ה', לעומת השינוי והתיקון. התנועה הראשונה מתייחסת לשורש נפשו של האדם, ואילו השנייה לרבדים המודעים והגלויים. תמונת עולם מרובדת שכזו מאפיינת את מחשבתו של ר' צדוק (ומקובלים וחסידים) ביחס לשאלת הידיעה והבחירה. הידיעה הא-לוהית היא 'שכבת קיום רוחנית' עמוקה ונסתרת, ואילו הבחירה האנושית מצויה ב'שכבת קיום רוחנית' גלויה ומודעת.

תנועת התשובה לאור הצעה זו כוללת שלושה שלבים: זיהוי הכישלון כפוטנציאל לגילוי שורשי (לאור פרק ב), קבלה והשלמה (לאור פרק א), תיקון ושינוי (לאור פרק ב).

להבנת מהלך התשובה אפתח בדיון ההגותי על אודות המתח והסתירה שבין הידיעה והבחירה. הארגון הרוחני של שאלה זו בהגותו של ר' צדוק מקביל ומשליך על הארגון הרוחני ביחס למגמות התשובה. קשר זה שבין שאלת הידיעה והבחירה ותנועת התשובה מצוי בדברי ר' צדוק עצמו כאמור בפסקה שבה פתחנו.

ידיעה ובחירה – ר' צדוק והרמב"ם

הדברים דלקמן יוקדשו ליצירת גשר המחבר את הפרטים דלעיל לכלל יחידה אורגנית אחת. המבט הכולל והמלא ייתן בעז"ה מובן חדש לתשובת הדעת ולתיקון הלב – כל אחד בפני עצמו.

הבנת המגמה המלאה של מהלך התשובה במשנת ר' צדוק מחייבת להעמיק ביסוד הרוחני שהניח בפסקת הפתיחה אודות הידיעה והבחירה.¹⁵ ר' צדוק הבהיר שתוקפה והגיונה הפנימי של תשובת הדעת מבוססים על התפיסה הקבלית-חסידית המבחינה בין מרחב הידיעה ומרחב הבחירה. הרמב"ם וגדולי הפילוסופים היהודיים הבהירו שאין בנו היכולת להבין את האחיזה בשני הערכים הגדולים הללו. האחיזה בשניהם נותרה כתעלומה; ובלשונו של הרמב"ם (הלכות תשובה ה', ה): "דע שתשובת שאלה זו ארוכה מארץ מדה... אין בנו כח לידע..."

אולם ר' צדוק, בעקבות האר"י,¹⁶ טוען ששני ערכים אלו אינם סותרים זה את זה שכן הם מצויים במקביל, במרחבי קיום רוחניים שונים. אחד הוא מרחב קיום רוחני שבו שולטת הבחירה, ובאחר שולטת הידיעה. לנוחות הדיון אכנה את אלו: יבשת הידיעה ויבשת הבחירה.

15. מאמרים רבים העוסקים בצדדים שונים של משנת ר' צדוק נוגעים בשורשי תפיסתו ובשאלת הנוכחות האלוהית והידיעה והבחירה. נוסף למאמרים שזכרו בהערה 6, יש לציין את מאמרו של י' גרוסמן 'תפיסת האלוהות של רבי צדוק הכהן מלובלין', על דרך האבות, אלון שבות תשס"א, עמ' 457-474; וכן את מאמרו של ש' רוזנברג 'תורת הייחוד במשנתה של החסידות' בתוך: הרב גרשון קיציס (עורך), מאת לצדיק, י"ם תש"ס, עמ' 289-312 (וכן במאמרים רבים בקובץ זה); לאחרונה נוספה עבודתו של אביחי צור, "פרדוקס הידיעה והבחירה במשנת ר' צדוק הכהן מלובלין", עבודת דוקטור, תמוז התשע"ח.

16. סוף ספר ארבע מאות שקל כסף.

מרחבי קיום א-לוהיים אלו פותחים בפני האדם אפשרויות שונות של פעילות ומודעות. האדם יכול 'לבחור' להתקיים ביבשת של מרחב הבחירה ובכך הוא 'גוזר' על עצמו חובה ואחריות של בחירת מעשיו. כאשר מתרומם האדם אל מרחב הקיום הרוחני שבו שולטת הידיעה הא-לוהית מצבו משתנה. הוא מתמזג ומתמסר לקיום תודעתי שבו מעשיו ומחשבותיו הם ייצוג והקרנה של רצון ה' ללא מעורבות בחירת שלו. אופן קיום זה אינו נעשה בכח ובכפיה שכן המרחב הרוחני ההווייתי (= 'מזג האוויר' השורר ביבשת זו) יוצר זאת. כך כתב ר' צדוק בפסקה שצוטטה במלואה לעיל (צדקת הצדיק מ):

וכטעם ידיעה ובחירה שביאר האריז"ל בסוף ספר ארבע מאות שקל כסף, ששניהם אמת כל אחד במקום בפני עצמו במקום הבחירה שם אין מקום לידיעה, ובמקום הידיעה שם באמת אין מקום לבחירה, וכשמשיג לאור זה העצום אז שבו כל זדונותיו בלתי יוצאים מעומק ידיעת השם יתברך והוא ודעתו ורצונו הכל אחד.¹⁷

ההשלכה המעשית של הבחנה זו ביחס למשנת התשובה ברורה: כל עוד מצוי האדם במרחב ההווייתי של הבחירה אכן נידון הוא בהקפדה על מעשיו השליליים; אולם המתרומם אל המרחב הרוחני-הווייתי של הידיעה, מגלה שכל מעשיו שנעשו הם רצון ה' וכאלו הזדונות הופכים לזכויות. תשובת הדעת מזוהה אפוא עם הקיום במרחב ההווייתי-רוחני של הידיעה הא-לוהית. עתה, משהונחה התפיסה הקבלית-חסידית בדבר הריבוד ההווייתי-רוחני בין מרחב הקיום של הידיעה לעומת הבחירה, מתחדדת הסתירה שהוצגה לעיל. האם במרחב הקיום של הידיעה יש מקום לתיקון ושינוי? האם הפסקאות שהובאו בפרק ב העוסקות בעיבוד ובזיכוכ נוכח זיהוי אזורי הכישלון של האדם יכולות להתקיים ביבשת הידיעה? כן הוא בכיוון האחר: האם הפסקאות שהובאו בפרק א העוסקות בתשובת הדעת וביבשת הידיעה אינן כוללות מרכיב של בחירה? קריאה מדוקדקת בפסקאות הבולטות שצוינו בשני הפרקים דלעיל מלמדת שבכל אחת מהן רמוזות התייחסויות לשתי מגמות התשובה כאחת; כלומר הפסקאות שסווגו לעיל כשייכות לתשובת הדעת ולמרחב הידיעה מקפלות בתוכן התייחסויות לתיקון הלב ולבחירה.

למשל, בפסקה העוסקת בתשובת הדעת ומלמדת שהאדם יכיר בכך "שכל מעשינו פעלת לנו... כי אתה עמדי גם בעת עשיית הרע", מצוינת במפורש הבחנה בין להבא ולשעבר. ההכרה שהכול מאיתו יתברך נוגעת לעבר, ואילו להבא עליו

17. ועיין לקוטי אמרים, עמ' 183.

לעסוק בתיקון יצר הרע ולמושכו לבית המדרש. עבודתו של זה היא להשתמש בתורה כתבלין ליצר.¹⁸ כמו כן, בפסקה שעניינה תיקון הלב ישנה דרישה להכרה שהכול מאתו יתברך. מחד גיסא ר' צדוק מורה (צדקת הצדיק קפא): "כל אדם יש לו חמדה מיוחדת ובאותו דבר שחמדתו ותאוותו גוברת ביותר בדבר זה עצמו הוא כלי מוכן לקבל ברכת ה' אם ישוב אל ה'..."¹⁹, ובבד בבד הוא קובע שעליו להכיר ש"חמדה זו הנטועה בו, מהשם יתברך הוא".

יישוב הסתירה בין מגמות התשובה – שורש נסתר ומודעות גלויה

יישוב הסתירה בין המגמות נעוץ במתיחת קו עדין בין המרחב הנגלה לזה הנסתר; בין השורש הרוחני הנפשי ובין הקיום המודע והגלוי.¹⁹ לפי ר' צדוק, מרחב הידיעה והגזירה הא-לוהית נוכח במלוא עוצמתו ברובד נסתר ושורשי; אולם לצידו (ומעליו?) מתקיים בו זמנית רובד גלוי, מרחב הבחירה האנושי. השניות והריבוד הקוסמי-רוחני שתיאר ר' צדוק בפסקה מ בנוגע לידיעה ולבחירה נכונים גם בנוגע לתשובה ולנפש האדם: באדם עצמו מצויים רבדים שונים של תודעה – זו המקיימת את ממד הבחירה וזו המקיימת את ממד הידיעה.

להבהרת דרכו של ר' צדוק אפתח דווקא בדבריו של מורו של ר' צדוק, בעל מי השילוח. מי השילוח לימד שקיימת טעות אנושית הנוטה לייחס לאדם את יכולת הבחירה המעשית ואילו את הגזירה והשליטה הא-לוהית לרובד המחשבה הפנימית של האדם. השמים שמים לה' (המחשבה), ואילו הארץ (המעשה), נתן לבני אדם. האמת היא, קובע מי השילוח, שהכול בידי שמים כולל יראת שמים. על פי דרכו של מי השילוח, תכלית חייו של האדם נועדה לחשוף את היות מעשיו של האדם, ולא רק מחשבותיו, גילוי רצון ה' הטוטאלי.²⁰

18. צדקת הצדיק רמב.

19. עוד על ההבחנה בין הנגלה והנסתר וייחוס תנועת התשובה הגבוהה לנסתר ראו: צדקת הצדיק קסד; תקנת השבין, עמ' 18; לקוטי אמרים, עמ' 188.

20. מי השילוח חלק עמוד מח ד"ה וישמע יתרו; חלק ב עמוד קכז ד"ה כי אתם (ב). על תביעה זו עיין במאמרי 'להיות מנוצח בידי ה' – תביעות רדיקליות ותנועות של ריכוך מבית מדרשם של מי השילוח ותלמידיו', אסיף ה', תשע"ז, בעיקר סביב עמודים 565-571.

ר' צדוק שינה מדרך רבו.²¹ הוא יצר הבחנה בין הפנימיות והשורש שלגביהם נתון האדם בידי שמיים, לבין העיבוד המודע. כך לדוגמה כתב במקום אחד (צדקת הצדיק קל):

אעפ"י שהבחירה נתונה לאדם מכל מקום אין אדם יכול להשתנות משורשו ועיקרו. וכאותה שאמרו בסנהדרין (מד ע"א) ישראל אעפ"י שחטא ישראל הוא.²²

לאמור, מרחב התמרון של הבחירה מצוי ברובד הגלוי והמודע של הנפש. ואולם התבנית הנפשית הבסיסית, השורש, היא גזורה ונתונה מאת ה'. בהמשך הדברים בפסקה זו, קל, מזהה ר' צדוק את ההבחנה בין השורש שאינו ניתן לשינוי לעומת הבחירה האנושית, עם הידיעה והבחירה העולמיים, כפי שהוזכר בפסקה הפותחת:

רק השורש, נעלם מכל הברואים [דזהו בסוד הידיעה והבחירה שנתקשו הקדמונים] כי ליבא לפומא לא גליא.

מדבריו עולה הבחנה מעניינת. ממד הידיעה האלוהי מצוי בשורש נפשו של האדם ואילו ממד הבחירה מצוי ברובד גלוי ומעשי. השורש הוא עובדה אלוהית נתונה בלתי ניתנת לשינוי, ואילו מרחב הבחירה ואפשרות השינוי והתיקון של האדם מצויים ברבדים גלויים – גזע וענפים.

בדבריו אלו טמון עומק נוסף. השורש הוא לעולם נסתר – ליבא לפומא לא גליא. הממד השורשי של האדם, זה הנתון בידי שמים, אינו גלוי לאדם באופן פשוט; עליו לחפשו ולמוצאו.

כך נקשרים הדברים היטב עם מגמת התשובה של ר' צדוק כפי שמופיעה בפרק ב – "במה שיצרו תוקפו הוא כלי מוכן לאותם דברים".²³ העצה המיוחדת של ר' צדוק שניתנה למבקש ה' – כלומר שעליו לתור אחר דרכי עבודה דווקא במקומות קשים ונמוכים – מבוססת על העובדה שהשורש אינו גלוי לאדם. האדם המחפש את שורשו הפנימי, היינו את נקודת החיות והתיקון שלו לא ימצאנה בקלות באזור מואר, אלא דווקא באזור חשוך. מדוע? בכך נעסוק עתה.

21. על הבחנה דומה בין ר' צדוק ובין מי השילוח עיין במאמרו של ע' פכטר, 'השוויית הרצון במשנתו של ר' צדוק הכהן מלובלין בראי תורת האדמו"ר מאיז'ביצא', מעליות כט תשס"ט, עמודים 235-255.

22. צדקת הצדיק קל.

23. צדקת הצדיק, פסקה מט.

שורש האורות ושורש הכלים - חב"ד

להבחנה בין השורש הפנימי והרובד הגלוי יש להוסיף הבחנה נוספת. זו מבהירה את נחיצותו של תהליך העיבוד כתנועה מהשורש הנסתר אל הנפש המודעת. אפתח בפרשנות מאמר חז"ל של ר' צדוק בבואו להדגים את עקרון האוצר הטמון בכישלון (צדקת הצדיק עו):

וכמו שמובא בזהר (פנחס רט"ז סוף ע"א) כי בעת המבול היו ראויים לקבל התורה והיה אז משה כמו שדרשו חז"ל (חולין קל"ט ב) על בשגם עיין שם. ומים היינו תורה והם הפכוהו למים הזידונים.

בזמן המבול הייתה מציאות של מים חיים ואור גדול השקולים להארה של מתן תורה. כמו כן היה בעת ההיא מנהיג ששקול למשה רבנו. ואולם הדור לא היה בשל לזה, והללו הפכו מאור גדול של תורה למים זידונים.

כפי המצב בדור המבול כן הוא בנפש האדם. באדם קיימים אור פנימי עצום ואיכויות ייחודיות של טוב, אלא שהם מופיעים באופן גלוי במעוות ובצורה שלילית. מופע מעוות זה נעוץ בעובדה שמדובר בהופעה שורשית פנימית לא מעובדת, שאינה מתאימה למידותיו הקונקרטיים והגלויות של האדם ולאורח מחשבתו הגלוי. השורש, כשמו כן הוא, נעוץ בעומק אדמת נשמתו ואינו מתאים למרחב הענפים והפירות הנפשיים. תפקידו של האדם לזהות איכויות אלו, לעבד אותן ולתווך בינן לבין הרובד הגלוי והמודע.

בפרק ב שעסק בתיקון הלב הובאו הפסקאות המלמדות על דרישת התיקון והזיכוי. ר' צדוק לימד שהמקומות בהן ניתן למצוא את שורשו של האדם הם דווקא אזורי הכישלון והחטא. עיון מדוקדק בפסקאות אלו מלמד שר' צדוק ראה באירועים אלו גילוי של הכלי והשורש; אין בהם אישור וקבלה מוחלטת של כל מעשיו של האדם, אלא זיהוי איכות ראשונית, דהיינו כלי, וכלשונו (צדקת הצדיק מט; שם קפא):

כל אחד ידע שבמה שיצרו תוקפו הוא כלי.

כל אדם יש לו חמדה מיוחדת, ובאותו דבר שחמדתו ותאותו גוברת ביותר, בדבר זה עצמו הוא כלי מוכן לקבל את ברכת ה' אם ישוב.

'כלי' הוא יכולת וממשות ראשונית המובחנת מן ה'אור' שהוא תוכן. המידה האלוהית והאנושית הקרויה 'חסד' היא הכלי שאור האהבה בוקע ממנו. כן הוא ביחס לגבורה ויראה. האזורים שבהם מגלה האדם את חולשתו הם סימנים לקיומו של כלי ותבנית נפש יסודית שיש בה אוצר ואור גדול.

בתורות חב"דיות מצוין שמקורם של הכלים גבוה ממקור האורות.²⁴ הכלים שהם הביטוי החומרי ליצירת יש מאין ומקור שורשם הוא מהעצמות. 'איהו וגרמוהי חד'²⁵ הוא (הקב"ה) ותכונותיו חד. הזהות בין העצמות ותכונות היסוד בטרם התגלו ובאו לידי ביטוי, יוצרת נוכחות חזקה ובלתי ניתנת להכלה. ממאפייני ההופעה של נוכחות זו הוא בדרך 'חותם המתהפך'.²⁶ הגבוה יורד מטה והאיכות האנושית הנקייה מזדהמת ומתעוותת.²⁷ במרחב הקיום האנושי והחברתי מתקבלת מערכת סימנים ומסומנים הפוכה מהמקובל. התחום הבעייתי והשלילי הוא עצמו בעל הפוטנציאל הגבוה והאיכותי, והמידה הגבוהה והשורשית היא עצמה בעלת המבע השלילי. תיאור תהליך מפליא זה מצוי בהרחבה בתורתו של הבעש"ט,²⁸ בעקבות האר"י, ובכתבי הרב זצ"ל.²⁹

ד. חקר המוח וקבלה עצמית

אחדד את הצעתי בהסבר תורת התשובה של ר' צדוק, וההבחנה בין שורש הנפש והביטויים הגלויים, לאור תיאוריות של חקר המוח.

24. אגרת הקודש לבעל התניא, סימן כ; ובהרחבה במאמרים רבים על אודות יעקב ועשיו.

25. אגרת הקודש, שם.

26. שם.

27. תופעה מעין זו מצויה בהבחנה יסודית אחרת שבין תוהו ותיקון: אורות התוהו הם אורות גבוהים ונסתרים שלא ניתנים להכלה וקיום בסדר החיים האנושי הגלוי. בעולם התוהו אורות מרובים וכלים מועטים. בעולם התיקון הסדר הפוך - אורות מועטים וכלים מרובים (תורה אור לט, ב). התוהו מונח בתשתית הקיום ומקריין באופן מקיף. משל הדבר לאבלות קשה או לשמחה עצומה. אלו אורות בלתי ניתנים ליישום בסדר חיים רגיל. המילים והמעשים נתפסים כדלים נוכח עצמות אלו, ורבות הפעמים שאנו נותרים אילמים ומסתפקים באמירה: 'אין מילים'. ככל שהשורש עמוק יותר ופנימי יותר כן נפילתו רבה והופעתו המעשית רחוקה ובלתי מזוהה. אהבה נפולה הופכת לתאוה, ודיוק פנימי הופך לאכזריות שלטונית.

28. "האהבה המלובשת בעריות הוא בבחינת נובלות מן האהבה העליונה בכדי שעל ידי זה יוכלו לבא לאהבת ה', שמבלעדי זאת לא יתעורר בו המדה ההוא" (מאור עיניים, פרשת פנחס ד"ה וידבר ה' (בשם הבעש"ט)). כן הוא שם גם בפרשות בראשית, וירא, מקץ, שמיני ושלח; ועיין עוד בצוואת הריב"ש פסקאות קכ ופז; ובספר בעל שם טוב מסודר לפי עניינים, י"ם תשע"ג, ערך העלאת המידות, וערך ראייה ושמיעה.

29. "לעולם המחשבות היותר מהרסות הם נובלות של המחשבות היותר נשגבות אלא שהם באים בלא תיקון דהיינו שאינם יודעים את ערכם ושעתם" (קבצים מכתב יד קודשו, כרך ג, פנקס ה סעיף רא).

בפסקה ידועה מתאר ר' צדוק את מצב האדם שנופל וחוטא כמי שיצרו אונסו (צדקת הצדיק מג):

פעמים יש אדם עומד בניסיון גדול כ"כ עד שא"א לו שלא יחטא כד"ש (ברכות לב, א) מה יעשה הבן כו' ובזה הוא נחשב אונס גמור דרחמנא פטרי'. וגם בהסתת היצר בתוקף עצום שא"א לנצחו שייך אונס [ואם הש"י הסיב את לבו הרי אין חטא זה חטא כלל רק שרצון הש"י הי' כך] ועמ"ש בכתובות (דף נא:): גבי תחלתו באונס אפי' צוחת לבסוף שאלמלא מניחה היא שוכרתו מותרת לבעלה מ"ט יצר אלבשה הרי דזה מחשב אונס גמור אעפ"י שהוא מרצונה מ"מ יצר גדול כזה א"א באדם לכופו והוא אונס גמור ואין בזה עונש אף דעשה איסור כיון שהי' אנוס. אבל האדם עצמו א"י להעיד ע"ע בזה כי אולי עדיין היה לו כח לכוף היצר [וכמו ששמעתי בזה מענין זמרי שטעה בזה].

המונח 'אונס פנימי' ("יצרה אלבשה") שמופיע בדבריו עשוי להיות מובן לאור תיאוריות עכשוויות בתחום חקר המוח בכלל וחקר הרגשות בפרט.³⁰ מחקרים עדכניים בתחום זה מזהים אזורים מיוחדים במוח (בחלקו האחורי) שתפקידם לעבד גירויים חיצוניים ולסמן באופן לא-מודע נטייה ראשונית לתגובה. נטייה זו היא אשר משפיעה באופן חזק ומידי על הרגש. אזור זה של המוח מופקד על זיהוי סכנות ושומר על יכולת ההישרדות של האדם (ובעלי החיים). סוג התגובות הרגשיות שנוולדות מאזור זה של המוח נע בין כעס ובין פחד וכיוצא בו. אזורים קדמיים יותר של המוח מופקדים על החשיבה הגבוהה, הערכית והאנליטית. התנהלותם של האחרונים נועדה ל'מצבי רגיעה'; ואילו התגובות רגשיות שמעורר המוח הרגשי הן לא-מודעות ומתקיימות בהינתן גירויים תת-סיפיים (כלומר גירויים מהירים ובלתי-ניתנים להגדרה מודעת וממשמעת).

אם נתרגם מונחים אלו לשדה העבודה הרוחני, נקבל מובן חדש לעבירה וחטא ולאונסו של האדם לחטוא. ייתכן לומר כי דווקא האיכויות השורשיות הלא-מעובדות של האדם מעוררות אותו לתגובה הישרדותית של פחד או התמסרות טוטאלית, כחלק ממנגנון הגנה פנימי על היקר לו מכול – שורש הנפש. כל זמן שלא עיבד האדם את תבנית נפשו הפנימית, תגובותיו תהיינה מאופיינות באוטומטיות הישרדותית הכוללת כעס, פחד ואשמה. העובדה שיש באדם נטייה

30. על כך ראו בהרחבה בספרו של ג'וזף לדו, המוח הרגשי, ת"א 2006.

מסוימת לכישלון רגשי (כגון: כעס, שנאה, או יצריות מוגברת) מלמדת שבאזור זה ישנו עומק אישי לא־פתור. דוגמה מעשית מסוג זה מצויה בהערה.³¹ טכניקות עכשוויות³² של עבודה פנימית מזמינות את השואף לתיקון להתבונן באופן מודע וקשוב לתנועות הגוף והנפש שלו ובעיקר במצבים מתוחים. התבוננות שקטה ויציבה מאפשרת לו להכיר בתגובותיו הרגשיות כעובדה גופנית מבלי ליצור ייחוס רגשי ומתן משמעות. הרגשות הכואבים נספגים וחולפים ואינם הופכים להיות העצמי כולו. קבלה זו מאפשרת לאדם בשלב 'מאוחר' להגיב ולהתייחס באופן בוגר וערכי ולא מתוך פחד ואשמה. אשווה הדרכה זו לעצה של ר' נחמן (ליקוטי מוהר"ן, מהדורה קמא, קנה):

אינו ירא משום דבר ואינו משגיח על שום בטול ובלבול בעבודתו רק עושה את שלו, זה בחינת ארך אפים שאין שום דבר יכול לבלבל אותו, כי לא אכפת ליה שום דבר רק עושה את שלו בעבודתו.

31. דוגמה טובה אביא משיחה מתמשכת שקיימתי עם בחור בישיבה, מ' שמו (פרטים מהותיים משיחה זו שונו מסיבות מובנות של שמירה על פרטיות), ששוחח עמי רבות על שנאה שהוא רוחש כלפי בחור ב' שהוא חברו לשיעור. מ' פתח ואמר: "כל אימת שאותו חבר פותח את פיו, אני מתמלא בסלידה ורגשות תיעוב. קשה לי להביט בו ולהתייחס לדבריו באופן מתון. כל התנהלותו היא התנשאות עדינה ומסווה שנועד להראות עד כמה הוא יודע ומבין ויש לו שאלות טובות. האמת היא שאני יודע שהלימוד לא מעניין אותו והוא חפץ בקניית מעמד תורני וביצירת רושם". גם אני מכיר את ב' ומודע להיותו פעיל ונוכח, אולם אין בי הרגשות העזים שהביע מ' נוכח התנהלותו של ב'. קיימתי שיחה מעמיקה יותר עם מ' על אודות הרגשות והמחשבות העולות בו כשהוא שומע את ב'. לקח זמן ומשהו נפתח. ביקשתיו לדבר גלויות וללא מחסומים. המילים שיצאו מפיו היו קשות וכואבות: "הוא שקרן צבוע ונפוח". שאלתי: מהם שקר וצביעות בעבורך? אט־אט התברר עד כמה רגיש מ' להחצנה; הוא אדם מופנם ומבקש אינטימיות, וחדירה לפרטיות היא עבירה חמורה בעיניו.

נושא זה היה פתח לשיחה ארוכה יותר על אודות מקומה של האינטימיות שהייתה (או לא הייתה) למ' בתקופת נערותו – בביתו ובישיבה התיכונית. ברור היה שזהו נושא שאיננו פתור אצלו מחד־גיסא אולם הוא כוח סגולי מאפיין מאידך גיסא, ובשל כך מפגש עם אדם מוחצן באופן קיצוני עורר בו תגובה הישרדותית בדמות פחד וסלידה, שהעידו על העומק הפנימי ועל חשיבות האינטימיות שלו. במונחים של ר' צדוק, השנאה לימדה אותו באמצעות עיבוד מודע ונינוח עד כמה הוא חברי ואינטימי.

32. על כך ראו בהרחבה בספרה של מתי ליבליך, מיינדפולנס: להיות כאן ועכשיו, ת"א 2018, בפרקים הראשון והרביעי ובהפניות הרבות שם.

ר' נחמן מציע לאדם שנפל ונכשל, לעסוק בהמשך עבודתו לטוב ולהתעלם מנפילות אלו; כלומר להניח להסחות הדעת המכניסות אותו לסחרור של אשמה עצבות. המבוקש האמיתי של היצר, קובע מוהר"ן, אינו העבירה אלא העצבות שבעקבותיה הבאה לאדם יחד עם החרטה והאשמה ומכאן ואילך הדרך מטה סלולה. על כן מציע רבי נחמן עצה ייחודית ויוצאת דופן – התעלמות. יאמר לעצמו הנופל 'מה אכפת לי' ויפנה עורף למעשיו השלילים. האפשרות לצלוח כישלונות אלו מבוססת על אמונה ואריכות אפים ואין כאן המקום להרחיב בה. דברים אלו קרובים במידת מה לעצתו של ר' צדוק. ההתייחסות למעשים השליליים במבט מבחוץ, כאילו זר עשאו, מאפשרת לאדם להמשיך בדרכו מבלי לשקוע בייאוש. אולם בדברי ר' צדוק ישנו ממד נוסף, מלבד זה האמור בדברי ר' נחמן. האפקט המרגיע והמכפר נובע מן העובדה שהאדם אינו מתעלם אלא מקבל את עצמו (=שורשו) קבלה שלמה. הוא מודע לעובדה שורשו הוא א-לוהי והוא מתנת שמיים שניתנה לו. מכאן ואילך מזומנת לו העבודה.

סיכום

מסע התשובה שמציע ר' צדוק הוא מסע אמיץ. אין בו את ה'נוחות' היחסית הנלוות להדחקה והתעלמות או להתגברות מיוסרת. עובד ה' המבקש לשוב נדרש להתבונן באופן כן ועניו במקומות החטא והנפילה; ומכאן ואילך צועד הוא בצעדים רגישים הכוללים 'קבלה' מחד גיסא ועיבוד ותיקון מאידך גיסא. הוא נתבע להתרומם לדעת א-לוהים ומתוכה להכיר בתבנית הנפש השורשית הנטועה בו. לכשיקבלה וישלים עם זהותו הפנימית, יתוודע לנגזרות המעשיות השליליות שנדרשו לה, יפנים וידע שללא דרך חתחתים זו – לא הייתה נקרית לו ההזדמנות לעמוד על שורשו. החטא הוא ההזדמנות. קבלה זו היא מתנה שמאפשרת מעתה ואילך לעבוד בנקיות ללא רגשי אשמה מתחלפים, לשנות ולהתעלות. מכאן ואילך יצעד בדרכי תיקון ועיבוד האיכויות הנפשיות שלו, ויגלה שזהותו השורשית היא מתנה שיש לה כוח וסגולה רבה במקומות שלא צפה אותם.

יתרון משמעותי לדרך זו יש בעובדה שהאדם הופך להיות שותף ביצירת עצמו. בהשראת דבריו של מו"ר הרב שג"ר ניתן לומר שהתשובה איננה קבלה עצמית אלא גילוי עצמי. גילוי זה הוא מעשה משותף של האדם וה': בריאה א-לוהית ועיבוד אנושי.

נספח: ר' צדוק והרב קוק – תשובה, בחירה בטוב והנהגת הייחוד

בהערה קצרה זו אפתח את ראשית המחשבות על אודות השוואה בין הכוהנים הגדולים בפרשנותם הקרובה-אך-שונה ביחס למושגי התשובה והזדונות שהופכים לזכויות.

בהתבוננות השוואתית ניתן להצביע על שתי מגמות שונות המודגשות בשני בתי המדרש:³³ ר' צדוק רואה בתשובה העליונה (תשובת הדעת) בקשת להשגה והכרה בייחוד ה' והנהגתו הבלעדית, במציאות ובנפש האדם; הרב לעומתו מזהה את התשובה העליונה כהכרה במהלך א-לוהי שניתן לסמנו במושגים ערכיים-מוסריים של הנהגת הטוב העליונה. במעשה התשובה רואה האדם בכל חייו את הטוב ומוצא בתוכו את השייכות למגמת הטוב.

כך לדוגמה כתב הרב (אורות התשובה י"ב, ה):

בשעה שהאדם חוטא הוא בעלמא דפירודא, ואז כל פרט ופרט עומד בפני עצמו, והרע הוא רע בפני עצמו ויש לו ערך רע ומזיק. וכשהוא שב מאהבה מיד מתנוצץ עליו אור ההויה של עלמא דיחודא, שהכל מתארגן בו לחטיבה אחת, ובקשור הכללי אין שום רע כלל, כי הרע מצטרף אל הטוב לתבלו ולהרים עוד יותר את יקרת ערכו. וכזה נעשים הזדונות לזכויות ממש.

בתודעה האחדותית של עלמא דיחודא מתבונן האדם מבחוץ על כל מעשיו ומוצא את כולם נדרשים ל'היות הכללי הטוב' שלו. במבט לאחור, אידאלי אלוהי ('מבחוץ שבתוכו'), הוא אינו מוותר על אף מקטע מאישיותו והכול מתגבש לכלל אישיותו כפי שהיא. זו אכן התבוננות המבקשת את הטוב, ובוחנת את הזדונות והמעשים במבחן התפקיד ותועלת אל מול המגמה והתוצאה. הרע מתגלה כבעל תפקיד. תפיסה זו של הרב מצויה בפסקאות רבות.³⁴

ר' צדוק כאמור מבקש את ההכרה בייחוד ה' ובהנהגתו הבלעדית את נפש האדם; ר' צדוק מבקש את תודעת השלטון הא-לוהי; לעורר לחוויה פנימית שלפיה הכול מנוהל ואינו בבחירתו ושליטתו כלל. שאלת הזיהוי המוסרי (טוב או רע) אינה

33. ישנן מגמות אחרות במשנתו של הרב הכרוכות במאמר ריש לקיש שזדונות הופכים לזכויות. למשל באורות התשובה ט', ה – על פי פסקה זו, מציאותן של הזכויות שבזדונות הן פרי עבודת האדם כחלק מהתשובה: "צריך לברר את הטוב הנמצא בעומק הרע ולחזק אותו". האדם נדרש לברר ולאתר את הטוב שברע ובכך הופכת התשובה לכוח פועל מתמיד.

34. מנקודת המבט של הראייה הכללית, אין כל מציאות של רע. ראו אורות הקודש ב', עמ' תנג-תנגד; קובץ ה', מה; קבצים מכתב יד קודשו א', פנקס ראשון ליפו, כג ועוד.

רלבנטית לדידו. בקשה זו בהקשר של זדונות ותשובה קשורה למהלך כללי של השגת תודעת הידיעה הא-לוהית, אותה למד בין השאר ממורו בעל מי השילוח. במובנה הפשטני בקשה זו מאיימת ונראית בעיניי כבלתי אפשרית בעבורנו, חניכי המחשבה המערבית-ליברלית המניחה את הזכויות והחירויות בליבת הזהות האנושית. עם זאת, אני מוצא שדיוק פנימי של בקשה זו פותח פתח להקשבה רגישה למציאות ולהתאמה לקיום האימננטי שנוכח בפנינו. להבנתי תודעה זו אינה מסירה אחריות או משחררת, אלא מבקשת באינטנסיביות לזהות את הניהול וההנהגה הא-לוהית במציאות. המעקב אחר רצון ה' במציאות (כולל בהווה או בנפש האדם) כולל מערכת רחבה יותר מהשאלה המוסרית של טוב ורע; האדם שואל את עצמו - מה מתאים לרצון ה' הנוכח? מה נכון עתה? התשובות יכולות לבוא ממישורים תועלתניים אסתטיים או מלאי חמלה ולאו דווקא ממישורים של צדק ואמת.

אעיר בקצרה על הפסקה מ הנידונה במאמר ויחסה למקבילתה באורות התשובה ט"ז, א. בפסקה זו לא מובלט מקומם של הזדונות כזכויות וערכי הטוב שברע, ואולם גם בה ניכרת השייכות הברורה של האדם למגמת הטוב. כך כותב הרב שם:

אחד מהיסודות של התשובה, במחשבתו של האדם, הוא הכרת האחריות של האדם על מעשיו, שבא מתוך אמונת הבחירה החפשית של האדם. וזהו גם כן תוכן הוידוי המחובר עם מצות התשובה שמודה האדם שאין שום ענין אחד, שיש להאשימו על החטא ותוצאותיו, כי-אם אותו בעצמו. ובזה הוא מברר לעצמו את חופש רצונו ועוצם יכולתו על סדרי חייו ומעשיו, ומתוך כך הוא מפנה לפניו את הדרך לשוב אל ד', לחדש את חייו בסדר הטוב. אשר יכיר שהוא מוצלח בעדו כאשר ישאב ממקור הדעת, המתחבר אל קדושת אור התורה, המשיבת נפש.

ואחרי הידיעה הבהירה, שהשאלה על-דבר שני הפכים בנושא אחד היא רק תכונה יחסית לנו, לגבי שכלנו המוגבל, ואינה שייכת כלל בחק בורא כל, אדון כל החקים, וסבת כל הסבות, מקור החכמה ובונה התבונה, ברוך הוא, הננו נכונים להבין שיש מקום גם להשקפה של בחירתו של האדם וחופשו וגם לאי-בחירתו ואי-חופשו, והדברים נמשכים מכל הזרמים שבהויה. אך כל זמן שלא שב האדם מחטאו, לא סידר לו את ארחות תשובתו, הרי הוא מונח תחת הסבל של בחירתו והאשמה של כל מעשיו, וכל תוצאותיהם הרעות מוטלות עליו. אמנם אחרי הארת התשובה מיד נמסרים למפרע כל המגרעות שבחייו, וכל המעשים, שלגבי ערכו של האדם אינם טובים, ותוצאותיהן הן מרות לו, לרשות הגבוהה, וכולם נערכים מחוץ ליסוד חופשו ובחירתו, ומצטרפים הם לרשות ההנהגה העליונה, רשות הגבוהה, אשר כל מעשינו פעלת. וכל זה הוא ביחש להצד הרע שבמעשיו, מה שאין כן הצד הטוב כולו הוא

קשור עם חופשתו של האדם, וכפי אותה המדה שתוכן התשובה מתגבר, והצד הרע שבמעשיו הולך וניתק מרשות הבחירה החפשית שלו, ונמסר לרשות העליון, ששם כולו הוא טוב, ולא יגורך רע, ככה מתקשר יותר הצד הטוב שבמעשיו וכל תוכן חייו לרשות בחירתו וחופשו, להגדיל אורו ועשרו לשעה ולנצח, והאדם וכל עולמו ובמדה ידועה כל העולמים מתעלים בזה, ומתבהרים בהכרה העליונה של הטוב העליון, שהמדה הטובה היא היסודית הכוללת, והראשית וגם האחרית של כל ההויה, "טוב ד' לכל ורחמיו על כל מעשיו".

תנועת התשובה של ר' צדוק מבוססת על נקיטת המבט הא-לוהי, ואילו התשובה אצל הרב היא נטילת אחריות על המעשים השליליים (ולפיכך הקביעה בעניין הידיעה והגזירה הא-לוהית נעשית מאלוה). יתר על כן: בדברי ר' צדוק כל מעשיו של האדם מתבררים כגילוי רצון ה'; ואילו בדברי הרב רק מעשיו השליליים של האדם מתבררים כרצון וכגזירה א-לוהית. בדברי הרב זצ"ל מחודדת מאוד אחריותו של האדם למעשיו ומתבררת נטייתו ושייכותו הפנימית למגמת הטוב בעולם, עד שהרע שעשה התברר כחיצוני לו וכגזירה אלוהית; ואילו בדברי ר' צדוק לא קיימת הבחנה כזו – כל מעשיו של האדם מתגלים כמעשי ה', ומקומו האחראי של האדם נעלם.